

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The church seen from the south east.*

BIRKENDE KIRKE

BJERGE HERRED

Landsbyen er nævnt første gang 1397 (»Birckinge«).[1] Sognekirken er formentlig opført i samme århundrede, men synes først at være omtalt i bevarede dokumenter 1524, da den bidrog med 10 mark til landehjælpen.[2] I fortegnelsen er kirken oplistet under Åsum Herred, og hvis oplysningen er korrekt, blev sognet lagt under Bjerge Herred senere i århundredet (jf. s. 4317).[3]

Sognet var formentlig *anneks* til Marslev allerede i middelalderen, om end den klareste indikation på dette stammer fra 1540, da man ved kongebrev inkorporerede »de to Kronens Kirker, Marsløf og Birckende« i Odenses nyetablerede Gråbrødre Hospital (jf. s. 70), som herefter skulle lade kirkerne betjene af en duelig kapellan.[4] Denne ændring skulle først træde i kraft ved sognepræst Knud Vernersens afgang, men da hospitalet i 1544 endelig skulle overtage betjeningen af kirkerne, tolkede man da kongebrevet sådan, at Marslev og Birkende ikke blot var lagt under hospitalet for at forbedre hospitalskapellanens løn, men at det også var selve hospitalskapellanen, der skulle betjene kirkerne.[5] Afstandene gjorde imidlertid dette til en uoverkommelig opgave, og i stedet besluttedes det at tilknytte en ny sognepræst, der skulle udpeges af superintendenten over Fyn (biskoppen), og som skulle være bosiddende i Odense.[6]

Kort efter reformationen var kaldsretten altså lagt under superintendenten over Fyn, mens indtægterne tilfaldt Gråbrødre Hospital. Formelt set var Birkende dog fortsat i kongen eje, indtil den 1665 blev erhvervet af Bjørn Kaas til Vejrupgård.[7] Han solgte 1667 herregården med dens tilliggender videre til Hans Schrøder (von Løwenhielm), og denne slægt ejede kirken helt frem til 1912, da kirken overgik til *selveje*.[8] Da slægten imidlertid især benyttede Marslev, er ejerforholdet nu blot markeret i kirken i form af to bevarede topstykker fra dens (†)herskabsstole.

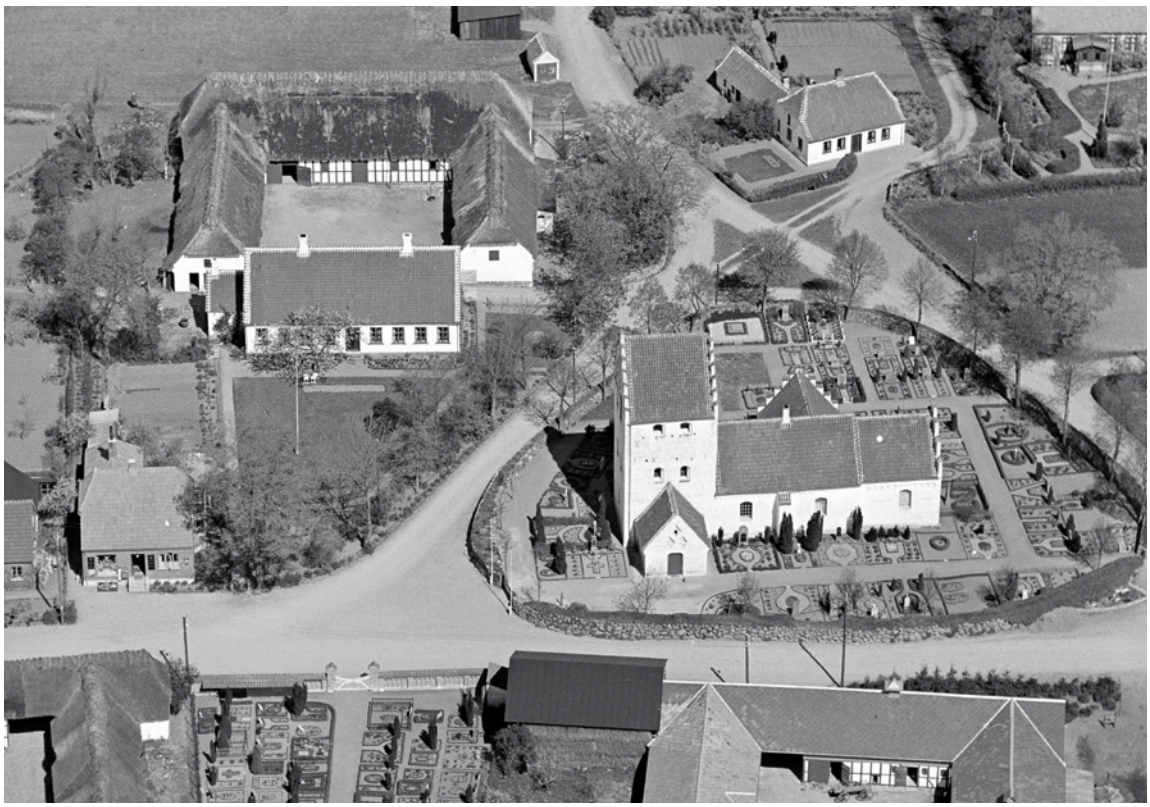

Fig. 2 Luftfoto af Birkende Kirke set fra syd; annekskirkegården ses i nedre venstre hjørne. Foto Sylvest Jensen 1936-38. I KglBibl. – *Aerial photo of Birkende Church seen from the south.*

Birkende Kirke ligger centralt i landsbyen på et trekantet areal nord for Hans Tausensgade, mens Nørrevang bugter sig om de andre sider. Vest for kirken er 1894 anlagt en mindeplads med monument for bysbarnet Hans Tausen (fig. 4). Denne blev anlagt for private midler, men overtaget af kirken 1988.

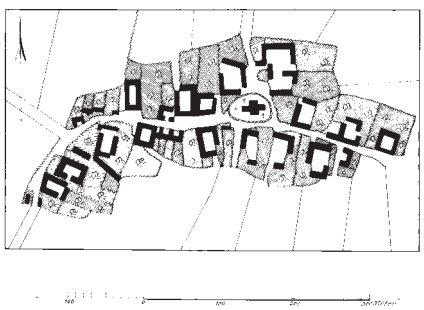

Fig. 3. Matrikelkort. 1:10.000. Målt af H. S. Faber 1799. – *Cadastral map.*

Kirkegården har bevaret sine gamle skel, bortset fra mod nord, hvor den gamle lærerboligs jord blev inddraget i kirkegården 1928 (jf. ndf.). *Annekskirkegården,* der ligger sydvest for kirken på den modsatte side af Hans Tausensgade, er anlagt o. 1860 og udvidet o. 1975.[9]

Begge kirkegårde *hegnes* af lave kampestensdiger, der delvist er bevokset med vedbend; assistenskirkegården dog med levende hegn mod vest. †*Hegn*. Ved gennemgangen efter salget af kirken til Bjørn Kaas 1665 var kirkegårdsmuren i dårlig stand og flere steder helt styrtet sammen.[10]

Hovedindgangen ligger i det sydvestlige hjørne og består af en køreport med svungne støbejernslåger, der er hængt i firkantede granitpiller. To fodgængerlåger er etableret i henholdsvis syd- og nordøst; førstnævnte er en stakitlåge som hovedindgangens, der hænger mellem piller af rødlig granit, mens sidstnævnte er en rektangulær låge med korsmotiv hængt i støbejernspiller. Ved as-

sistenskirkegården er der etableret to køreporte i det nordlige dige, begge med dobbelte gitterfløje af støbejern hængt i firkantede granitpiller, mens der er etableret åbninger i hækken mellem assistenskirkegården og Hans Tausen Centret mod vest. †*Indgange.* Kirkegårdsporten var 1631 i dårlig stand, og der var brug for at forny dens kirkerist.[11] 1664 skulle der etableres en ny kirkeport, mens de tre kirkelåger skulle repareres; de to af dem ved fornyelse af ristene.[11] Arbejdet blev tilsyneladende ikke udført, for året efter var lågerne 'ganske borte', og både kirkeporten og -risten skulle repareres med jern.[11]

Bygninger. Ligkapellet ligger på assistenskirkegården og er opført o. 1900 af pudsede mursten og har trappegavl samt sadeltag af røde tegl. Et omtrent kvadratisk materialhus med pyramidetag er opført af tilsvarende materialer i assistenskirkegårdens sydvestlige hjørne. En toiletbygning af træ med tag af tagpap er tegnet af Havsteen-Mikkelsens Tegnestue og opført 2005 ved kirkens parkeringsplads syd for Hans Tausensgade.[12]

†*Bygninger.* 1916 blev en lærerbolig beliggende nord for kirken, delvist sammenbygget med kirkediget, nedrevet. 1968 opførtes en toiletbygning i kirkegårdens nordøstlige hjørne.

BYGNING

Kirken er en gotisk teglstensbygning bestående af kor og skib, der efterfølgende har fået flere tilføjelser. Først blev et lavt tårn rejst i vest, hvorefter man forhøjede kirken i forbindelse med indbygningen af hvælv. Tårnet blev ligeledes forhøjet endnu i senmiddelalderen, og et våbenhus rejstes ved sydsiden før reformationen. Endelig blev der 1846 opført et tværskib, i daglig tale omtalt som 'kapellet', på skibets nordside. Orienteringen er solret.

Fig. 4. Mindepladsen for Hans Tausen (s. 4370). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Commemorative square for Hans Tausen.*

Kor og skib er opført af munkesten, der er muret i munkeforbandt over en rejst syld af hele og kløvede granitsten. *Grundplanen* er traditionel; omend kun med et relativt ringe spring på omtrent en halv murtykkelse imellem de to bygningsafsnit. Koret er godt 6,5 m langt og skibet omtrent 12 m i længden. De spinkle mure har indtil forhøjelsen i senmiddelalderen (s. 4375 og 4379) været forholdsvis lave[13] og er udvendig øverst afsluttet af et savskifte, hvoraf en stump fortsat er bevaret på korets søndre og østre sider samt østligst på skibets sydside (fig. 14 og 17).

Begge †*dørsteder* i skibets vestende er blændet med munkesten, men ses fortsat i facaden og tegner sig indvendig i skibet ved indmurede bjælker, der har tjent som døroverliggere. Den fladbuede norddør erkendes bedst udefra (fig. 11), mens syddøren til dels er blevet slugt af et nyere vindue; åbningens vanger tegner sig dog udvendig som svage revnedannelser i muren.

Af kirkens vinduer er to bevaret i koret. Det rundbuede (†)*nordvindue* er den eneste bevarede lysåbning (fig. 8-9). Vinduet, der også før korets forhøjelse har siddet ganske lavt i muren, er udført med en fals og skrå sålbænk. Det er blændet, men står som niche i facaden (85×50 cm). Et omtrent tilsvarende vindue (jf. fig. 18-19) i østgavlen er helt tilmuret.

Indre. Der er kun få deltaljer bevaret fra det oprindeligt fladloftede indre, idet skib og kor, som nævnt, er blevet forhøjet og korbuen udvidet. I korets vægge (jf. fig. 21) er der imidlertid bevaret fire *nicher*.[14] Tre mindre *gemmenicher*, to i østvæggen og en østligt i sydvæggen, er udstyret med spærstik, mens en større, spidsbuet niche østligst i nordvæggen formentlig har dan-

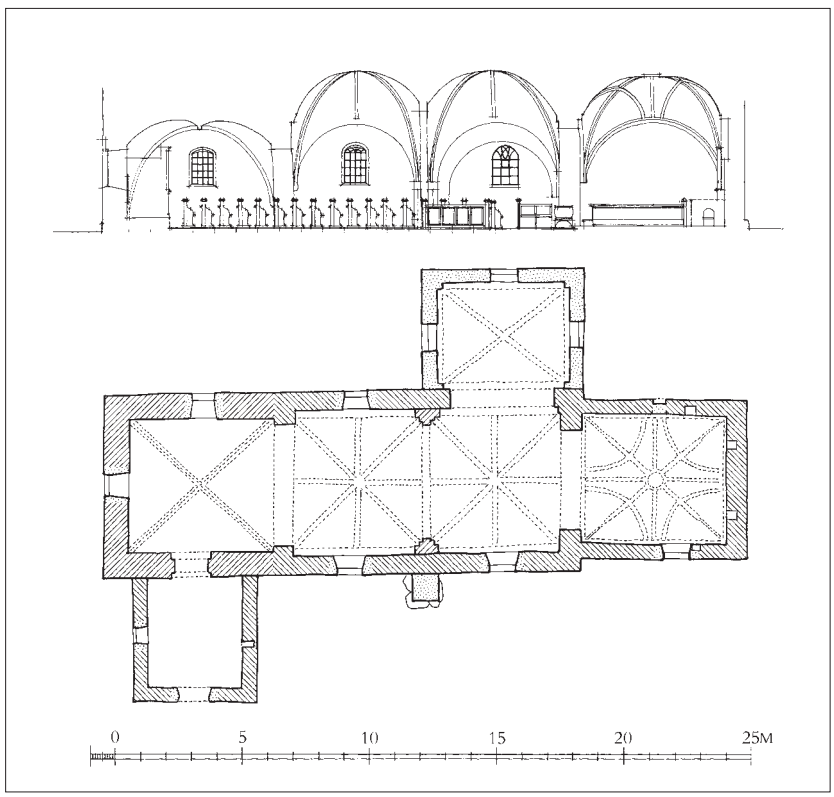

Fig. 5-6. 5. Længdesnit gennem kirkerummet set mod nord. 1:300. Målt og tegnet af Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1959, i NM. 6. Grundplan. 1:300. Målt af Ebbe Lehn Petersen 1959, suppleret og tegnet af Martin Wangsgaard Jürgensen 2017. Signaturforklaring s. 11. – *5. Longitudinal section through the church looking north. 6. Ground plan. Key on p. 11.*

Fig. 7. Kirken set fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The church seen from the south west.*

net plads for et †(monstrans?)skab. I skibets østre hjørner er ujævnheder nederst på hvælvpillerne og triumfmuren sandsynligvis spor efter de to †*sidealtre*, der efter sædvane har stået her (jf. s. 4373 og 4390).

Skibets østre *gavltrekant* er stort set forsvundet, da kor og skib blev forhøjet, men både korets østgavl og den gamle vestgavl står endnu velbevaret. Korets gavltrekant er indarbejdet i den nye gavl, opført efter bygningens forhøjelse i senmiddelalderen (fig. 14). Den oprindelige gavllinje kan imidlertid fortsat følges. Gavlen, der hæver sig over et savskifte, har været udsmykket med en centralt placeret *højblænding*, som blev flankeret af et savskifte på begge sider. I blændingens bund sad en i facaden smal glug med aftrappet stik, der gav lys til det fladloftede kors loft. Gluggen ses fortsat udvendig, og den blændede åbning øjnes også indvendig i koret. Alle disse komponenter er efterfølgende blevet integreret i den nye gavltrekant (jf. s. 4375). Den vestre gavltrekant, der nu sidder i tårnets østmur, er udsmykket med tre stigende, spidsbuede *blændinger*, der hæver sig over et savskifte i skibets gesimshøjde (fig. 10).[15] Da tårnet blev bygget ind over gavltrekanten, forsvandt sporene efter de kamtakker, der givetvis også har smykket gavllinjen.

Kirkens datering lader sig vanskeligt afgøre, idet de bevarede daterende elementer trækker i hver sin retning. Et oprindeligt vindue i korets nordside er rundbuet, men uden smig, den blændede norddør er fladbuet, mens en gemmeniche i korets nordvæg står med en stejl spidsbue. Kirken kunne, med et forsigtigt gæt, være opført i løbet af 1300-tallet. Dermed slutter den lave bygning sig til en række lignende gotiske byggerier på

Fig. 8. Blændet vindue i korets nordside (s. 4372). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Bricked-up window in north side of chancel.*

Odenseegnen, som eksempelvis kirkerne i Seden (s. 3451), Allerup (s. 3615) og Højby (s. 3983).

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer er alle af munkesten i munkeskifte. Kirken undergik flere forandringer, hvis kronologi lader sig nogenlunde bygningsarkæologisk bestemme. Først blev et lavt tårn opført op ad skibets vestgavl, dernæst er både kor og skib forhøjet og overhvælvet, mens tårnet blev forhøjet og et våbenhus opført på tårnets sydside i slutningen af perioden.

Det oprindeligt ganske lave *tårn* består i dag af tre stokværk (fig. 7), hvor klokken hænger i den øverste etage, der blev føjet til bygningen i middelalderens sidste år. Bygningen er opført uden synlig sokkel og rejst ind over skibets vestgavl, der, som beskrevet, står velbevaret i østmuren.

En bred dør med fladbuet stik og falsede vanger, anbragt i et højt spidsbuet spejl (fig. 16) på tårnets sydside, fører ind til tårnrummet, der står i forbindelse med kirkerummet via en rundbuet arkade (jf. fig. 45). Rummet får lys fra vest gennem et fladbuet vindue, hvis vanger er falsede, mens det i facaden sidder i et spidsbuet spejl (jf. fig. 7). Indvendig er vinduets lysning sekundært blevet udvidet. Det er muligvis sket, samtidig med at man i 1700-tallet(?) udhuggede et vindue, der afsluttes med kurvehanksbue, i tårnrummets nordside. Rummet dækkes af et ganske lavt siddende hvælv, der hviler i murene. Ribberne er udstyret med en karakteristisk pærestavslignende profil, der optræder hyppigt blandt landsbykirkerne på Odenseegnen i 1400-tallets første halvdel, hvilket sikkert fortæller noget om tårnets datering.[16]

Oprindeligt kom man op i tårnet gennem en højt anbragt †dør på nordsiden (fig. 12). Den fladbuede dør, blændet med munkesten, er imidlertid

Fig. 9. Korets nordvæg med blændet vindue og vægniche (s. 4373 og 4372). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *North wall of chancel with bricked-up window and wall niche.*

Fig. 10. Blændingsudsmykning på skibets gamle vestgavl set fra tårnets mellemstokværk (s. 4373) Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Recess decoration on the old west gable of the nave seen from the middle floor of the tower.*

sikkert sløjfet, da våbenhuset blev opført, hvor også den tømrede †*fritrappe*, der må have ført op til døren, blev fjernet.

Det oprindelige klokkestokværk har fra begyndelsen været oplyst af fem vindueslignende glamhuller, et mod nord, to mod syd og vest, der er karakteristiske ved deres langstrakte, falsede og fladbuede form. En udformning, der er identisk med vinduerne i Marslev Kirkes tårn (s. 4324). De fem åbninger er fortsat i brug, men er alle blevet blændet ned til halv højde (fig. 12). I syd har man endvidere mellem dem brudt en fladbuet dør, der afløste fritrappen på nordsiden, og som forbinder våbenhuset med tårnet. Fra mellemstokværket er en sekundær dør brudt i den øverste top af den centrale højblænding på skibets gamle vestgavl (jf. fig. 10). Denne åbning står som spidsbuet passage og giver adgang til lofterne over skib og kor. En ny fyrretræstrappe leder videre op i bygningen. Tårnets afslutning forsvandt, da det yngre klokkestokværk blev opført.

Efter tårnet blev bygget, forhøjede man koret og skibet som forberedelse til at indbygge hvælv. Hvorvidt de to forhøjelser er sket samtidig, lader sig ikke afgøre, men de adskiller sig næppe meget i tid. *Korets forhøjelse* er mest markant, da den ganske lave bygning blev bragt op til næsten samme gesimshøjde som skibet. Den oprindelige gesimshøjde kan fortsat aflæses fire-fem skifter over sydfacadens savskifte og tegner sig indvendig i koret som et halvstens tilbagespring i østvæggen (jf. fig. 21). Mod syd blev korets gesims udstyret med en blændingsfrise, der er egenartet derved, at de kvadratiske *småblændinger* er en hel sten dybe under en traditionel, dobbelt falsgesims (jf. fig. 14). På nordsiden fravalgte man blændingerne og markerede her gesimsen med et savskifte. Med

Fig. 11. Den blændede syddør i skibet (s. 4372). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Bricked-up south door in the nave.*

Fig. 12. Blændet overdør på tårnets nordside samt nedblændet glamhul (s. 4374 og 4375). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Bricked up overdoor on north side of tower and reduced belfry light.*

Fig. 13. Tårnrummet (s. 4374) med orgel, bygget 1969 af Th. Frobenius & Sønner efter tegning af Ebbe Lehn Petersen (s. 4398). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tower interior.*

Fig. 14. Korets og tårnets østgavl (s. 4373, 4379 og 4381). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *East gable of chancel and tower.*

Fig. 15. Korhvælvet (s. 4379), vest opad. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Chancel vault, west up.*

korets forhøjelse fulgte også en forhøjelse af *korets gavltrekant*. Gavltoppen, der har syv kamtakker, udnytter i vid udstrækning den ældre gavls dekoration, således at den oprindelige højblænding er blevet forlænget og afsluttet med et spidsbuet stik (fig. 14). Kamtakkerne smykkes af småblændinger, kvadrater og blændinger afsluttet med spærstik samt korte savskifter.

Skibets forhøjelse begrænser sig til fire-fem skifter. Den nye, dobbelte falsgesims blev på sydsiden anbragt over en *bloktandsfrise*, der ikke findes på nordsiden (jf. fig. 7). Af uvisse årsager undlod man at føre sydmurens bloktandsfrise helt ud til det østre hjørne, hvor der, som nævnt, er en stump af et ældre savskifte bevaret.

Både kor og skib fik formentlig brudt nye, større *vinduesåbninger*, der må være samtidige med kirkens forhøjelse. Tre vinduer i syd, et i koret og to i skibet, mens der øjensynlig ikke har været indsat vinduer i nord.[17] Vinduerne er efterfølgende alle blevet blændet ned (1800-tallet?) og står derfor som fladbuede åbninger under et fladbuet stik. De senmiddelalderlige vinduer har været betydeligt højere og bredere, hvilket fremgår af de bevarede stik, som fortsat øjnes i facaden. Vinduerne har endvidere været anbragt så højt på murene, at de bryder gesimsdekorationen på både kor og skib.[18]

Med kirkens forhøjelse fulgte der hvælv; et i koret og to fag i skibet, som trods forskelligheder i udformning synes at være udført omtrent samtidig. Det karakteristiske *korhvælv* hviler på skjoldbuer med afsæt i de forhøjede murpartier (fig. 15). Hvælvet er et ottedelt krydshvælv, hvis hjørneribber indsnævres fra en halv til en kvart sten i sviklerne, og hvis ribber mødes i et topring. Kapperne er udstyret med krumme biribber, der giver hvælvet karakter af et stjernehvælv. Der findes flere paralleller til hvælvets udformning på egnen; lignende hvælv ses således i Stubberup (Bjerge Hrd.), Bovense (Svendborg Amt) og Ryslinge (Svendborg Amt) kirker, mens der eksempelvis i Rønninge Kirke (s. 3714) og Rynkeby Kirke (s.

4418) også ses komplekse ribbehvælv, der synes beslægtede med korhvælvet i Birkende.

Skibets ottedelte ribbehvælv hviler på helstensdybe skjoldbuer og dobbeltfalsede piller, hvorover et skråtstillet to skifter højt kragbånd, der modtager ribberne, er indsat (jf. fig. 45).[19] I vest er dele af vestvæggen blevet nedtaget i forbindelse med hvælvenes opførelse, således at skjoldbuer og ribber kunne mures i forbandt med væggen. Hvælvenes hjørneribber snævres ind fra en halv til en kvartsten i sviklerne, præcis som korhvælvets ribber.

Et *våbenhus* er tilføjet ved tårnets sydside, ud for døren ind til tårnrummet, og er bygget over en syld af kløvede og delvist behuggede granitsten (fig. 7). Øverst afsluttes flankemurene af en dobbelt falsgesims. Døren i syd er senere udvidet i både højde og bredde og står nu som fladbuet åbning. Det fladloftede rum (fig. 16), med synligt bjælkelag, fik lys fra øst af en halvstensbred lysspræk. Et rundbuet vindue i vest er sekundært indsat og udstyret med en nygotisk støbejernsramme, som fortsat sidder på stedet.[20] En muret vægbænk, der sikkert hører til rummets oprindelige indretning, løber langs østvæggen og afsluttes ind imod kirken med et forhøjet parti af ukendt funktion. Våbenhuset hæver sig nu mod syd med en trekantgavl, prydet af en enkel, men karakteristisk *blændingsudsmykning*; tre trappede romber sidder anbragt over et savskifte, der markerer gavlfoden.

Det relativt lave tårn er i senmiddelalderen forhøjet med et nyt *klokkestokværk* (fig. 17), hvilket muligvis blev udløst af kirkens forhøjelse; klokkestokværket behøver dog ikke være udført i umiddelbar forlængelse af dette arbejde. Bygningen dækkes således nu af et sadeltag med gavle over kortsiderne i øst og vest. Klokkestokværket, der markeres i facaderne med et tydeligt gesimslignende afsæt, står indvendig med åbne bomhuller.[21] Det åbner sig mod alle fire verdenshjørner med glamhuller; to i hver side, mod nord dog

Fig. 16. Våbenhusets indre. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Interior of porch*.

Fig. 17. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The church seen from the north.*

kun et. Glamhullerne er alle fladbuede, men ikke identiske. Mod syd og nord står de som almindelige falsede åbninger, mod øst og vest er de fladbuede åbninger anbragt i rektangulære blændingsfelter med en falset øvre afslutning. En lignende blænding sidder indvendig i stokværkets østre bagmur uden antydninger af, at denne også har haft en åbning. I syd og nord afsluttes murene øverst af en falsgesims, mens stokværket i øst og vest har to blændingsprydede gavltrekanter med 13 kamtakker. Blændingsudsmykningen er ikke ens på de to gavle. I øst hæver dekorationen sig over to savskifter, der deles af en båndblænding (fig. 17). Herover rejser en række af fem stigende højblændinger sig, der alle tvedeles af en lang hængestav og øverst afsluttes med spærstik. I de tre midterste blændinger er der indsat slanke, pibeformede glugger, som afsluttes med langstrakte trappestik. Højblændingerne er omkranset af småblændinger og korte savskifter, der strækker sig ud i kamtakkerne. De tre øverste kamtakker er fornyet 1877 og står uden dekoration.[22] Mod vest hæver blændingsudsmykningen sig over samme markering af gavltrekantens fod som i øst (jf. fig. 7). Gavlen bærer præg af nyere skalmuringer og har derfor mistet en del af sit oprindelige udseende. Udsmykningen består af fem højblændinger, hvoraf den yderste i syd og nord er tvedelt af en hængestav og afsluttet med spærstik, mens de tre øvrige er enklere og afdækket med et fladbuet stik, hvilket formentlig afspejler en senere ændring af gavlens udseende. Som mod øst er

de tre midterste højblændinger gennembrudt af pibeformede glugger.

Eftermiddelalderlige reparationer og ændringer. Den væsentligste ændring af kirken efter middelalderen er opførelsen af et *tværskib* på skibets nordside opført 1846 (jf. fig. 17).[23] Bygningen står uden sokkel, i små sten, der nærmer sig flensborgformatet. De tre rundbuede vinduer, et i nordgavlen samt et i hver langmur, har fortsat nygotiske støbejernsrammer, der formentlig er de oprindelige. I det indre slutter tværskibet sig til kirken ved en rund arkade og dækkes af et krydshvælv, som hviler på helstens piller og skjoldbuer (jf. fig. 21). Bygningen hæver sig mod nord med en glat gavltrekant, udstyret med 11 kamtakker, hvor en fladbuet glug er centralt placeret.

En *støttepille* midt på skibets sydside lader sig ikke nøjere datere.

De fladbuede *vinduer* i koret, skibet og tårnets nordside er alle kommet til i 1800-tallets sidste del. Tårnvinduet er indsat 1877, mens de øvrige vinduer formentlig er udført en smule senere, idet de er lidt slankere end det i tårnet.[23] Da man besluttede at indsætte ensartede vinduer i bygningen, blev dette udført ved, at man blændede de senmiddelalderlige åbninger ned (jf. s. 4379) til den nuværende størrelse, hvorefter der blev indsat støbejernsrammer, som fortsat er i brug.

Nyere istandsættelser. 1721 blev kirkebygningen synet og fundet i god stand og uden mangler.[12] 1876 gennemgik facaderne en større udbedring,[23] og efterfølgende igen 1883, hvor et sokkelparti af *betonkvadre* blev indskudt under vestre halvdel af skibets sydside, under våbenhuset samt tårnets søndre og vestre mure.[23] Den første omfattende, moderne istandsættelse af murværk og tage blev udført 1963 af arkitekt Ebbe Lehn Petersen (Odense).[24] 2002 blev adgangsforholdene i våbenhuset forandret, således at man fjernede de indvendige trin.[25] Senest er kirkens indre istandsat 2012 af arkitektfirmaet Birch & Svenning (Horsens).[26]

Gulve. I hele kirken ligger der teglsten på gulvet; i koret har de en gullig karakter, i den øvrige kirke er de rødlige. Senest er gulvene istandsat 2012.[27] Den ældste oplysning om gulvene fortæller, at der 1884 skulle lægges et nyt †bræddegulv

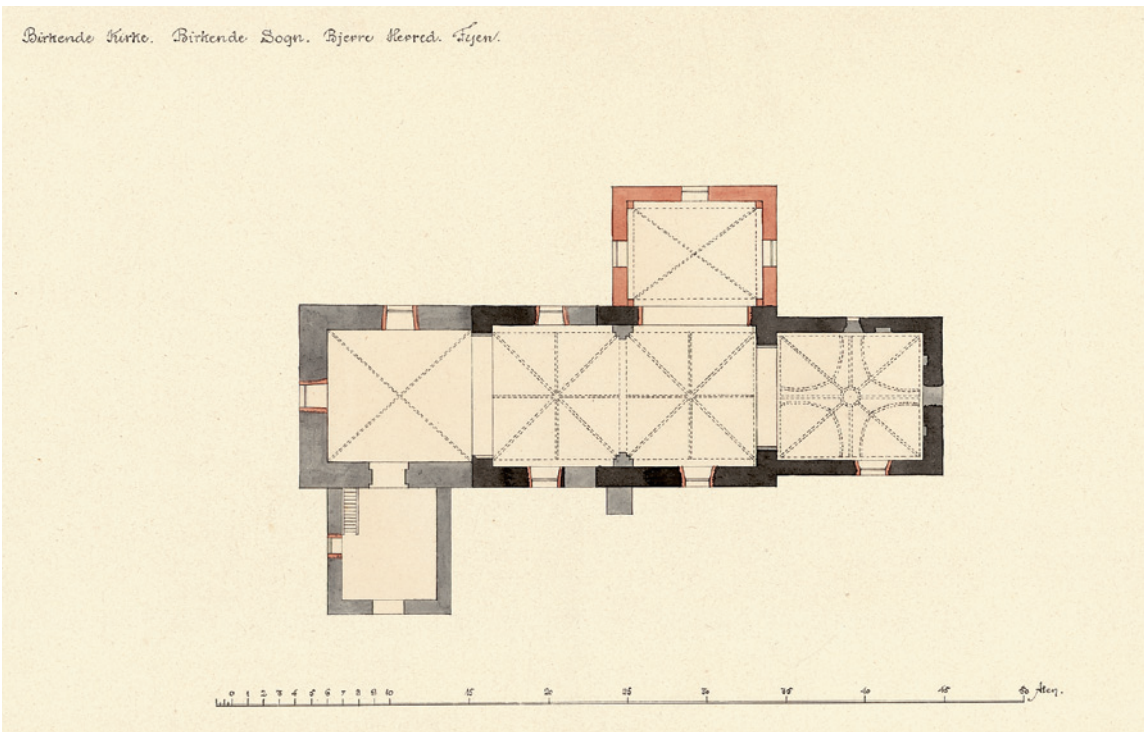

Fig. 18. Plan af kirken. 1:300. Målt og tegnet af Erik Schiødte 1884, i NM. – *Ground plan.*

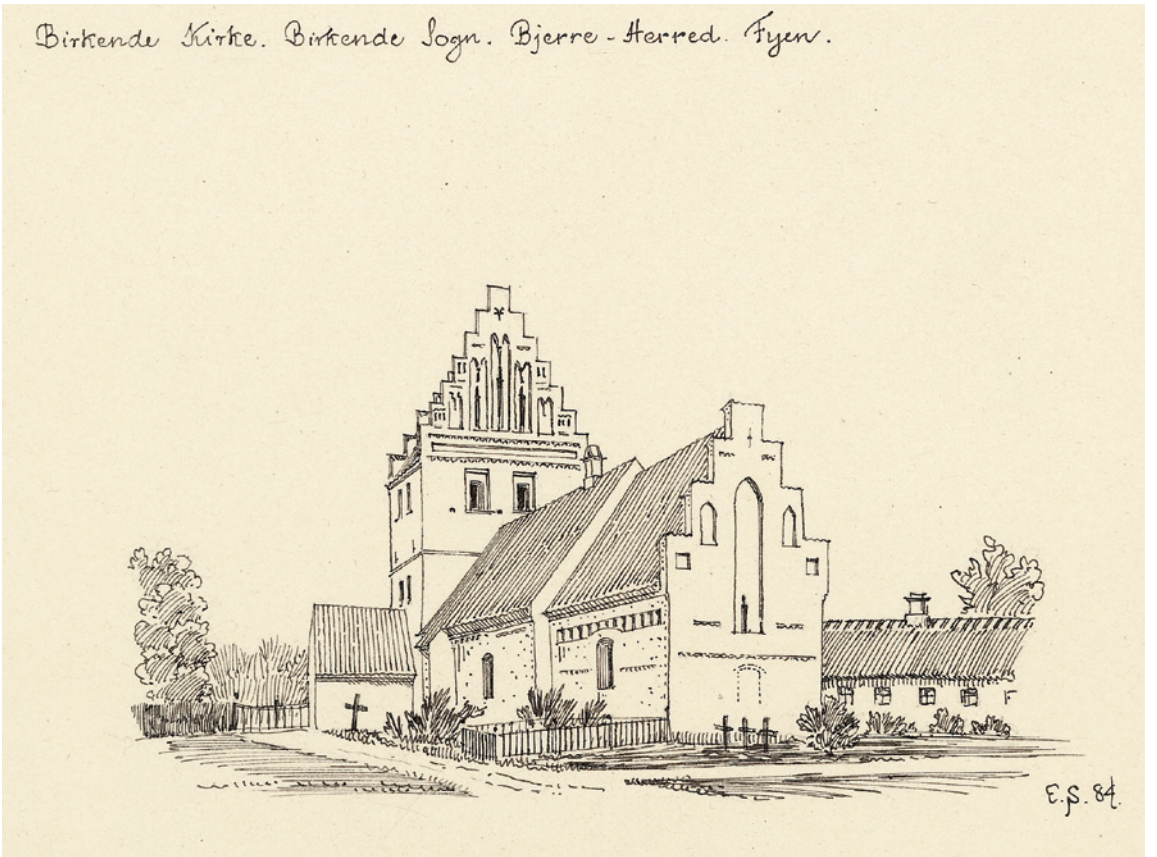

Fig. 19. Kirken set fra sydøst. Tegnet af Erik Schiødte, 1884, i NM. – *Church seen from the south east.*

i koret.[23] Året efter, 1885, fortælles det, at der skulle lægges ottekantede †fliser i tværskibet.[23]

Tagværkerne over kor og skib er af fyr og af nyere dato. Tagværket over tværskibet er ligeledes i fyr og stammer givetvis fra bygningens opførelse 1846. Det forekommer ikke utænkeligt, at korets og skibets spærfag er opsat på samme tid. Våbenhusets tagværk, med et lag hanebånd, er af eg og givetvis senmiddelalderligt, men de enkelte spærfag er omsat og genanvendt mindst én gang. Tårnets tagværk er på seks fag og også af eg og stammer med al sandsynlighed fra klokkestokværkets opførelsestidspunkt (jf. s. 4375). Spærene, der er samlet med to lag hanebånd og krydsbånd, er bladet og opsat fra vest mod øst. Enkelte udskiftninger er senere udført i fyr, men tagstolen må dog opfattes som intakt.

Tagbeklædning. Alle kirkens tagflader dækkes nu af røde vingetegl, der for størstedelens vedkommende stammer fra 1989.[27] Tegltaget kan føres tilbage til 1589, hvor biskop Jacob Madsen beskriver kirken som »tagt met dobbelt Steen«.[28]

Opvarmning. Kirkens elektriske varmeanlæg er installeret 1988, men vægovnene er fornyet 2012.[29] Kirken har formentlig kunnet opvarmes siden 1800-tallets sidste tiår, men den ældste, dokumenterede opvarmning er en †kakkelovn, der optræder på et ældre fotografi fra o. 1900 (jf. fig. 20). Kakkelovnen eller ovnene blev afløst af en †varmluftkalorifer i 1930'erne. Dette anlæg blev 1963 udskiftet med et oliefyr, der havde fyrkælder nord for kirken, mellem skibet og tværskibets vestmur.[25]

Kirken er hvidkalket ude og inde og står udvendig sortsværtet nederst på murene. Våbenhusets bjælkeloft er malet lyst gråt. Der ligger perlegrus omkring bygningen mod øst, syd og vest, mens der på nordsiden ligger en pikstensbelægning.

Fig. 20. Kirkens indre i det tidlige 1900-tal. Fotograf ubekendt. – *Church interior in early 1900s.*

INVENTAR

Oversigt. De ældste inventarstykker er det gotiske alterbord og døbefontens formentlig samtidige granitkumme, som nu står på en fornyet fod fra 1936. Altertavlen stammer fra 1400-tallets sidste fjerdedel, men dens nuværende udseende skyldes en rekonstruktion 1899-1900.

Fra 1500-tallets sidste årtier stammer den elegante prædikestol, der på grund af dens sikre datering 1579 står centralt blandt denne velkendte gruppe af fynske ungrenæssancestole. Dåbsfadet er et af de populære Nürnbergarbejder og bærer årstallet 1591, som dog næppe relaterer til kirkens erhvervelse af det.

Sandstensfonten bærer årstallet 1643 og er identisk med Marslevs (s. 4339), mens altersølvet formentlig er det sæt, kirkeejer Bjørn Kaas 1665 lod kirken benytte. Den ældste alterkande er udført af tin og stammer fra 1700-tallet, ligesom en dørfløj, pengeblokken og de to gavltopstykker fra to herskabsstole, der bærer von Løwenhielms malede våbenskjold.

Af den øvrige indretning, der især tilhører 1900-tallet, kan nævnes et kirkeskib bygget af 'Illemoseskrædderen' Anders Madsen 1919 samt Ebbe Lehn Petersens stolestader fra 1963 og Alan Havsteen-Mikkelsens alterskranke fra 1997, hvis moderne, geometriske udtryk i fællesskab definerer kirkerummet.

Farvesætning og istandsættelser. Interiørets farveholdning præges af dels Magnus-Petersens rekonstruktion af altertavlen 1899-1900, hvor tavlen fik sin brogede bemaling, dels af nymalingen af stolestaderne 2007, som siden har stået i lysegråt. Den ældst kendte istandsættelse foregik o. 1665 i forbindelse med kirkens overgang til privateje,[30] mens den senmiddelalderlige altertavle blev ombygget 1691. Kirkeejer Hans Eriksen Brockenhuus von Løwenhielm lod kirken istandsætte o. 1771, [31] og det var formentlig på dette tidspunkt, at altertavlen blev hvidmalet. I nyere tid er kirken blevet istandsat 1963 under ledelse af arkitekt Ebbe Lehn Petersen, der foruden de nuværende stolestader også tegnede en ny †alterskranke og lod inventaret male. [32]

Det gotiske *alterbord* er opmuret af munkesten mod korets østvæg. Det hvidkalkede bord, der måler 168×126 cm og er 101 cm højt, har i sydsiden en lille skabsniche med hylde af træ (fig. 22). Det øverste skifte er trukket tilbage fra både fronten og siderne, men har siden 1963 været

Fig. 21. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Interior, looking east.*

dækket af en 4 cm tyk bordplade af eg, der hviler på kantstillede bjælker. Denne åbne konstruktion er nu dækket af et klæde, således at bordet nu fremstår som var det massivt.

†*Sidealterborde,* jf. s. 4373.

†*Alterklæde,* 1852, der formentlig ligesom den samtidige †prædikestolsbeklædning og †knæfaldet var af rødt fløjl med guldgaloner og givetvis også guldkors.[33]

Altertavlen (fig. 23-28) er udført o. 1475-1500 og har en central korsfæstelsesscene og helgenfigurer i fløjene. Skab og predella er muligvis begge oprindelige, men kraftigt ombyggede 1691 og rekonstrueret ved Magnus-Petersens restauration 1899-1900.[34] I sin nuværende form er skabet tredelt efter senmiddelalderlig skik og omfatter et midtskab med slanke fløje, der imidlertid ikke er bevægelige.

Midtskabet indrammes af slanke, snoede søjler, der bærer en tredelt baldakin; alt sammen tilføjet 1899-1900. Heri er indsat et figurrigt relief af Korsfæstelsen. Den øvre del udgøres af de tre korsfæstede: Kristus og røverne. I midten hænger Kristus i udstrakte arme på korset. Hans hoved hælder mod højre skulder, og øjnene er lukkede under den store, flettede tornekrone. Han er iklædt et lændeklæde med en sidesnip, der hænger glat langs hoften, og benene er overlagte. De to røvere er bundet til deres kors i akavede positurer med en eller begge arme tvunget over og bag om korsets tværarme.

Ved korsets fod står den blinde Longinus, hvis hjælper gelejder lansen op mod Kristi side. Til højre herfor ses den rustningsklædte officer (høvedsmand), der er omgivet af soldater og gestikulerer med højre hånd som udtryk for sin erkendelse: »Sandelig, han var Guds søn« (Mat. 27 54). I den venstre forgrund segner Maria, men støttes af Johannes og en kvinde med stort hovedlin; yderst til venstre står Maria Magdalene med salvekrukken. Den højre forgrund domineres af den siddende skriver, der har nedfældet de

ord, den turbanklædte Pilatus dikterer, mens han læner sig frem mod skriveren og rører ved hans arm. Over midtskabet er monteret en kronliste af samme form som den, Magnus-Petersen udførte til Alleruptavlen året forinden (s. 3631)

Fløjene er vandret inddelt i to rum, som prydes af en arkade med spinkle snoede søjler og nygotisk bladværk i sviklerne. Mod nord ses foroven *Martin af Tours* (fig. 25) iklædt kort dragt og en lang kappe, hvis ene halvdel han har skåret af og rækker til den diminutive tigger, som knæler ved hans fod. I feltet nedenfor er en figurgruppe forestillende *Anna Selvtredje* (fig. 27). Anna er vist i kjole, kappe og hovedlin og holder Jesusbarnet i sin højre hånd. Han hviler sin venstre hånd på et æble, mens den himmelkronede Maria, der står ved Annas side, rører ved hans fod.

I den søndre fløjs øvre rum ses en *biskop* i liturgisk dragt med hyrdestav og højre hånd løftet i en velsignende gestus (fig. 26). Nedenunder er et relief af *Johannes Døberen* (fig. 28) iklædt kameluldsdragt med kamelhovedet hængende ved fødderne.[35] Han peger mod lammet, der ligger på den bog, han holder i venstre hånd.

Fig. 22. Niche i det gotiske alterbords sydside (s. 4384). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Niche in south side of Gothic Communion table.*

Predellaen omfatter formentlig oprindelige dele, men dækkes af en glat forside fra 1691 (jf. indskriften ndf.), der siden rekonstruktionen 1899-1900 har stået med kvartcirkulære ender.

Staffering. De senmiddelalderlige billedskærerarbejder fremstår i en broget bemaling fra 1899-1900, der tager udgangspunkt i de spredte rester af den oprindelige staffering, der kunne konstateres (jf. ndf.).[35] Bagklædningen er holdt helt i guld, og det rekonstruerede rammeværk domineres af rødt og grønt. Predellaen står siden 1961 med en indskrift i guldfraktur på sort bund, der over tre kolonner citerer Fader Vor og indstiftelsesordene; nederst midtfor ses dateringerne: »1691: RP 1771:«.[25] Farvelagene er senest fæstnet 1990 ved konservator Jens Johansen.[36]

Af den nævnte oprindelige staffering kunne Magnus-Petersen blot konstatere spredte rester af en hvidgrå hudfarve med sort tegning samt lidt grønt, rødt og sort. Frem mod hans restauration af altertavlen 1899-1900 stod reliefferne i en ensartet hvid bemaling, der kan stamme fra en istandsættelse 1771, eftersom dette årstal er tilføjet lidt asymmetrisk til predellaens indskrift (jf. ovf.).[37]

Datering. Magnus-Petersen vurderede 1896, at altertavlen var typisk for 1460'erne,[38] og ikke mindst Jesu lændeklæde, der hænger glat langs hans hofter, er et stiltræk, som kunne understøtte denne tidlige datering. Andre aspekter tyder imidlertid på, at altertavlen er en smule yngre. Ikke mindst er flere figurer skåret efter forlæg, der genfindes i altertavler fra århundredets slutning. Således svarer korsfæstelsesrelieffets Johannes til en figur i Rønningetavlen fra o. 1500-25 (s. 3741), mens skildringen af Johannes Døber i søndre fløj er udført efter samme forlæg som to figurer fra tiden o. 1500 i henholdsvis Malling (*DK Aarhus* 2321) og Vendsyssel Historiske Museum (inv.nr. 1964/76). Endelig kan udførelsen af Anna Selvtredjerelieffet sammenlignes med relieffer fra tiden o. 1475.[38] Alt i alt synes en datering til o. 1475-1500 rimelig.

Fig. 23. Senmiddelalderlig altertavle fra o. 1475-1500 (s. 4385). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Late Medieval altarpiece, c. 1475-1500.*

Istandsættelser. Tavlens oprindelige udseende kendes kun fra biskop Jacob Madsens karakteristik 1589: »Paa Alteret Crucifixet og Røvernes Historie; paa fløielen nogre Skarns Billeder«.[29] Der har altså rimeligvis været tale om en senmiddelalderligt triptyk med midtskab og bevægelige fløje, hvori de fire (eller flere) helgenfigurer har stået.

Indskriften på predellaen indikerer, at en markant ombygning fandt sted 1691. På dette tidspunkt blev skabet forandret til blot at udgøre et enkelt sammenhængende rum. Heri var de senmiddelalderlige billedskærerarbejder stillet på række med korsfæstelsesscenen flankeret af sidefløjenes helgenfigurer (fig. 59).[39] Langs skabets sider og overkant blev der monteret renæssancekartoucher, og predellaens forside blev fornyet med en, der havde svungne ender.[40]

Ved Magnus-Petersens restaurering 1899-1900 blev altertavlen ombygget til sin nuværende og ovenfor beskrevne form. Blot overmalede han predellaens nu fremdragne indskrift og citerede efter aftale med den stedlige sognepræst Tage Einar Schack i stedet Joh. 19,30 i guldfraktur.

Fig. 24. Altertavlens midtskab, o. 1475-1500 (s. 4385). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Central cabinet of altarpiece, c. 1475-1500.*

Fig. 25-28. Helgenfigurerne i altertavlens sidefløje, o. 1475-1500 (s. 4386). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Figures of saints in wings of altar cabinet, c. 1475-1500.*

Fig. 29. Altersølvet, skænket 1665 af kirkeejer Bjørn Kaas (s. 4390). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar plate, donated in 1665 by church owner Bjørn Kaas.*

To †*sidealtertavler* er nævnt 1589, da biskop Jacob Madsen konstaterede, at de to 'skarnstavler' var »Affsat«, og en nu stod på skabet og den anden ved alteret (jf. s. 4373).[29]

Alterkalken (fig. 29) har senmiddelalderlig fod og fornyet bæger og er skænket 1665 af kirkeejer Bjørn Kaas.[41] Den 19,5 cm høje kalk har sekstunget fod med standplade og standkant prydet af et tandsnit i gennembrudt arbejde. På en af tungerne er monteret et krucifiks og foden er drevet stejlt op i et skaft med sekskantede skaftled, hvorpå der er drevne minuskelindskrifter: »vera d(omi) n(a)«(?)[42] og »b(eata) maria«. Tilsvarende står der på den fladovale knops bosser: »Ihesvs«. Det høje bæger er glat med profileret kant. Ustemplet.

Alterdisken, (fig. 29), skænket 1665 af Bjørn Kaas(?). Den måler 14,2 cm i tværmål og er glat, bort set fra det indgraverede hjulkors på fanen og de sammenskrevne initialer, »CMS« (fig. 58), der er indgraveret på fordybningens kant nedenunder dette. Muligvis identisk med den disk, Bjørn Kaas 1665 lod kirken bruge (jf. ovf.);[43] at de indgraverede initialer således ikke svarer til kirkens skiftende ejere antyder at disken ligesom kalken er et ældre arbejde.

†*Altersæt,* nævnt 1664/65, som bortplyndret 1658 af de svenske soldater.[44]

Alterkander. 1) (Fig. 31), 1700-tallet, af tin. Den 30 cm høje kande har et lavt fladovalt korpus, konisk hals med kraftig hældetud og en svungen hank. Låget er tilspidsende og slutter i et kors. Sikkerhedsmærket under bunden.

2) 1870/90, af porcelæn, fra Den kongelige Porcelænsfabrik. Den 31,5 cm høje kande er sortglaceret med et guldkors og har fabriksmærkning under bunden.

3) (Fig. 30), 1963, fra Cohr, Fredericia. Den 25 cm høje kande har høj, konisk fod, hvorpå er monteret et kors, og bæger med stor tud og fladt låg med gæk. Under bunden er et fabriksstempel, lødighedsstemplet »830S« samt en indgraveret versalindskrift: »Birkende Kirke/ 1963«.

Oblatæsker. 1) (Fig. 30), o. 1875, af pletsølv. Den cirkulære æske måler 9 cm i tværmål og er 4 cm høj. Siderne er rette med to listeprofiler, mens låget er fladbuet med indgraveret kors, der indrammes af to liljer. Under bunden er stemplet et lødighedsmærke (to tårne), et »I« samt et mestermærke, »H(.)D«, der er utydeligt stemplet tværs over bundens fordybede centrum.

2) (Fig. 30), 1966, leveret af Cohr, Fredericia. Æsken, 10 cm i tværmål og 4,5 cm høj, er konisk og på siden bærer den versalindskriften »Birkende Kirke/ 1966«, mens der under bunden er stemplet fabriks- og lødighedsmærke, »830S«. Låget er monteret på æsken med en gæk og smykket af et reliefkors.

Alterstager (fig. 32), o. 1600,[45] 39 cm høje. Stagerne har høj fod, hvis sider og flade overside er prydet af indgraverede koncentriske ringe, skaftet er cylindrisk med tre led, hvoraf det midterste er kraftigst, og en lyseskål i tre afsæt. Stagerne stammer fra tiden efter 1589, da biskop Jacob Madsen bemærkede, at kirken ingen stager havde. De er formentlig anskaffet kort tid efter og kan dateres til årene o. 1600, hvilket bekræftes af deres lighed med stagerne i Hodde Kirke (*DK Ribe* 1480), der kan dateres til perioden 1596-1602.

Fig. 30. Oblatæske nr. 1, o. 1875, samt alterkande og oblatæske nr. 2 leveret af Cohr, Fredericia, hhv. 1963 og 1966 (s. 4391). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Wafer box no. 1, c. 1875, and altar jug and wafer box no. 2 supplied by Cohr, Fredericia in 1963 and 1966 respectively.*

Fig. 31. Alterkande nr. 1, 1700-tallet (s. 4390). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar dish no. 1, 1700s.*

Syvstager. 1) 1937,[46] en titusstage skænket til minde om enkefru Johanne Boesen, født i Birkende (jf. døbefont ndf.). Den 33,5 cm høje stage har fod i tre afsæt og spinkle arme med kugleformede lyseskåle. 2) O. 1950, 52 cm høj med ottekantet, kuplet fod, armene er facetterede og har hver to skarpe, firkantede led, mens lyseskålene er vaseformede.

Messehagler. 1) 1958, af grøn silke med gyldent silkefor. På ryggen er et kors i guldbrokade med en alterkalk i korsskæringen. 2) 1999, udført af Anne Marie Egemose, Assens, i uld og silke. Hvid med kors på ryggen, der er broderet i et plovfugemønster med hvedekorn, der alluderer til Hans

Fig. 32. Alterstager, o. 1600 (s. 4391). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar candlesticks, c. 1600.*

Tausen, ligesom hans monogram er broderet på fronten over en opslået bog med teksten »Den almægtigste Gud i Himlen«.

†*Messehagel,* nævnt 1852, da dens sølvgaloner blev erstattet med guldgaloner.[24]

Alterskranke, (jf. fig. 21) 1997, tegnet af Alan Havsteen-Mikkelsen.[33] En åben, trekvartcirkulær jernkonstruktion med håndliste i blank eg og polstret knæfald betrukket med rødt uld.

†*Alterskranker.* 1) (Jf. fig. 20), 1915, en halvrund skranke i nygotisk stil med udsavede spidsbuede åbninger. 2) 1963, tegnet af Ebbe Lehn Petersen,[33] en konstruktion med geometrisk udformede rammeagtige fag, der løb tværs over koret.

Døbefonte. 1) (Fig. 35), en middelalderlig granitkumme sat på en granitfod fra 1936; 90 cm høj. Kummen, der måler 64 cm i tværmål, er irregulært udformet og udekoreret; der er boret et udtømningshul i kummens side (fig. 34). Den er stillet på en noget overdimensioneret nyere fod formet som en omvendt terningkapitæl og udført med forlæg i Bjernede Kirkes døbefont (*DK Sorø* 364).

Kummen må antages at være samtidig med kirken, dvs. formentlig fra 1300-tallet. I så fald kan den grove, udekorerede udformning givetvis opfattes som et udtryk for, at granit ikke længere var særlig anvendt af stenhuggere, hvorfor den hårde sten voldte besvær.

Kummen skal have stået ved kirkediget indtil o. 1800, da sognefoged Peder Rasmussen flyttede den til sin gård, Vejremosegård, og siden tog den med til Kragsbjerggård øst for Odense.[47] Dens tilbageførsel til kirken 1936 samt anskaffelsen af den nye fod blev bekostet af enkefru Johanne Boesen, Sorø (jf. syvstage nr. 1).[48]

2) (Fig. 36), 1643, af sandsten, 107 cm høj. Foden består af en lav, kvadratisk base, der går over i et slankt cylindrisk skaft. Skaftet er udført med et kerubrelief med en diminutiv højre vinge. Herover løber en frise, hvori fonten er dateret i reliefversaler: »Anno 1643«. Kummen er høj og bægerformet, 52 cm i tværmål. På siden er hugget en skriftrulle med indskriften »Saa mange som ere døbte af eder/ hafve ifordt christvm Gal: 3« (Gal. 3,27) og derunder et Jesusmonogram.

At kerubens ene højre vinge er diminutiv antyder, at fonten er hugget specifikt til kirken med henblik på at stå op mod en nordvæg, dvs. rimeligvis i skibets nordøstlige hjørne. Bortset fra

Fig. 33. Dåbsfad, fra 1500-tallet (s. 4392). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Baptismal dish from 1700s.*

Fig. 34. Fontens afløbshul (s. 4392). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Drainage outlet of font.*

mindre detaljer er den identisk med Marslev Kirkes font fra samme år (s. 4330).

Dåbsfad (fig. 33), et Nürnbergarbejde fra 1500-tallets slutning, 62 cm i tværmål. I fadets midte er drevet den tysk-romerske kejser Karl V's våben (19 cm i tværmål), hvorom der løber en ligeledes drevet minuskelindskrift: »Got sei mit vns« fire gange. Rundt om indskriften løber en hjort og hund-frise, og på fanen tre ringe af hhv. stemplede blade, franske liljer og kroner. I bundens kant er indgraveret årstallet 1591, initialerne »E•K« og Enevold Kruse (1554-1621) til Vingegårds våbener (Kruse og Munk). Årstallet henviser altså til den første ejers anskaffelse af fadet og ikke til Birkende Kirkes erhvervelse af det. Denne kan sagtens ligge betydeligt senere, eftersom fade af denne type også blev skænket til kirker i de følgende århundreder (jf. s. 3952). Istandsat 1913.[49]

Dåbskande (jf. fig. 35), o. 1934, er skænket af pastor Rasmussen. Den 34 cm høje kande har svunget korpus med fladbuet låg kronet af et kors. Langs fodens kant er med skriveskrift anført: »Minde om L. Rasmussen Sognepræst – 1928-34«. Sikkerhedsmærket under bunden.

Prædikestol (fig. 37-41), 1579, i fire fag med høje arkadefyldinger og svagt fremskudte hjørnepilastre. Arkaderne har svungne og kannelerede pilastre, der bærer et bueslag med kvaderstensdekoration og tungebort langs overkanten. I sviklerne er der perspektiviske oculi udført i intarsia. Postamentet har profilerede felter mellem glatte fremspring, hvori der er skåret initialerne: »H P S 15 79 ML BA«; på hjørnepilasteren over de sidste initialer er endvidere anført »IH«. Frisefelterne rummer symmetriske planteornamentrelieffer; herover en kronliste med tandsnit.[50]

Den firkantede bærepille er fra 1963 og erstattede en ældre konstruktion bestående af træstolper beklædt med fyldingspaneler.[41] Opgangen er

Fig. 35. Middelalderlige fontekumme sat på en fod fra 1936 (s. 4392). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Medieval font basin on a base from 1936.*

tegnet af Havsteen-Mikkelsens Tegnestue i 2003 og udført som en let jernkonstruktion med trin af eg.[51]

Den forhenværende †*opgang,* der muligvis stammede fra 1800-tallet, var udført af fyr og havde udsvejfede balustre.

Kurvens rammekonstruktion fremstår i blank eg, mens der i arkaderne ses malede skildringer af de siddende evangelister, hhv. Mattæus, Markus, Lukas og Johannes (fig. 38-41). Disse stammer formentlig fra 1662 ligesom indskriften i guldfraktur på sort bund i postamentfelterne: »Salige ere de/ Som høre Guds ord/ Oc Bevare dett Lucæ/ i dett xi CAPITEL/ ANNO 1662« (Luk. 11,28).

Fig. 36. Døbefont, 1643 (s. 4392). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Font, 1643.*

Fig. 37. Prædikestolen, 1579 (s. 4393). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Pulpit, 1579.*

Prædikestolen hører til en gruppe fynske renæssancestole fra tiden efter 1570. Den er kendetegnet ved hjørnefremspring med enten søjler eller pilastre, typisk også rigt udskårne arkadefag som Birkendestolens, de perspektiviske oculi udført i intarsia og ikke mindst frisefelternes bladrelieffer. Birkendestolen er i enkeltheder som hjørnepilastrenes kapitæler og de svungne pilastre så nært beslægtet med stolene i Korup (s. 2751), Tommerup (s. 3290) og Rynkeby (s. 4444), at de utvivlsomt må være udført på samme værksted.[52]

At sviklernes oculi er udført i intarsia antyder, at stolen oprindeligt kan have stået med ubemalet eller kun delvist bemalet rammeværk, mens der er konstateret en mønjerød staffering under de nuværende evangelistmalerier. Den kridtgrund, der er spor efter overalt på stolen, er i så fald yngre og måske samtidig med evangelistmalerierne og postamentindskriften fra 1662.[53] I nyere tid har stolen været lakeret ad flere omgange.[50] †Opgangens ældste bemaling var olivengrøn, hvorefter den fik først en lys og siden en mørk egetræsådring; sidstnævnte givetvis fra o. 1899-1900, da stolen blev istandsat.[54]

Foruden ovennævnte arbejder gennemgik stolen 1665 en mindre reparation.[55] I forbindelse med kirkens restaurering 1963 blev den sat snedkermæssigt i stand, og nogle mørknede lakeringer blev fjernet. Senest blev enkelte sprækker limet og nogle mørknede retoucher korrigeret 1990.[56]

†*Prædikestolsbeklædninger,* 1852, af rødt fløjl.[24]

Stolestader. 1) (Jf. fig. 20), o. 1885-87,[50] i nygotisk stil med slanke fyldingsgavle, 109 cm høje, og svejfet forstykke. Ryglænet har tre fyldinger. Stolene, der oprindeligt blev indrettet over en treårig periode, er nu repræsenteret i tværskibet, hvor de er opstillet i fire rækker. De fremstår i en lysegrå bemaling, fra 2007, der erstattede en pastelgrøn bemaling.[33]

2) (Jf. fig. 21), 1963, tegnet af Ebbe Lehn Petersen,[57] med rektangulære, gennembrudte gavle, 100 cm høje, bredt sæde polstret med rødt uld og plankeryglæn. Opsat i to blokke i skibet. De fremstår i en lysegrå bemaling, fra 2007, der er-

S
Som Jgre
Guds Ord
1579
Oc Bena
re Dett, lucce
I
M
L

Fig. 38-39. Prædikestolen, to fag med malerier af evangelisterne, Mattæus og Markus (s. 4394). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Two bays of pulpit with paintings of the Evangelists Matthew and Mark.*

stattede en sekundær pastelgrøn bemaling.[33] Oprindeligt stod stolene i en tofarvet, lys bemaling.[58]

De ældre †*stolestader* blev omfordelt 1843, og det blev i den forbindelse nævnt, at selvom bænkene kun var 1,4-1,7 m lange, var de alligevel beregnet til seks personer.[24] 1862 er det oplyst, at skibet rummede 39 stole inklusiv to herskabsstole (jf. ndf.), mens der var 12 stole i tværskibet.[50]

†*Præste- og degnestole.* 1) 1589 nævner biskop Jacob Madsen, at der fandtes en degnestol, mens en snedker var sat til at udføre en til præsten.[29] Stolene blev istandsat 1665, da de manglede knapper og lister samt trængte til at blive malet.[11]

2) Nævnt 1901, da præstens og degnens 'stolestader' i koret ønskedes fjernet.

(†)*Herskabsstole,* 1700-tallet.[59] To topstykker, 37,5 ×30 cm, udskåret som våbenskjolde, stammer fra de lukkede herskabsstole, der stod forrest i stoleblokkene indtil deres fornyelse 1885-87 (fig. 42-43).[50] På topstykkerne er malet Brockenhuus von Løwenhielms hjelmprydede våbener. Farvelagene blev fastlagt 1990.[57] Opsat på tværskibets nordvæg.

Fig. 40-41. Prædikestolen, to fag med malerier af evangelisterne, Lukas og Johannes (s. 4394). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Two bays of pulpit with paintings of the Evangelists Luke and John.*

Løse stole. 12 eksemplarer af Kaare Klints 'kirkestol' i mørklakeret eg er anskaffet ved istandsættelsen 1963.[25] De er opstillet i tværskibet, tårnrummet samt i våbenhuset og på dets loft. I koret står endvidere seks nyere armstole af eg med polstret sæde i rødt uld, som er produceret af K. Høffer Larsen (model 600).

Et †'*kirkeskab*' er nævnt af biskop Jacob Madsen 1589 som 'passende'[29] og atter 1665 som gammelt og uden lås, hvorfor en ny skulle anskaffes og skabet sættes i stand.[11] Der er muligvis tale om et skab, der har været indmuret i den spidsbuede niche i korets nordside.

Pengeblokken (fig. 44) fra 1700-tallet måler 16× 21 cm og er 99 cm høj. Den er rektangulær og har en låge, der låses af to overfaldslukker, der låses med en jernstang, hvori den trekantede lås hænger. Tre jernbånd er slået om blokken, to under lågen og et langs overkanten. På oversiden er fæstnet en meget høj pengetragt fra 1800-tallet.

En lille †*pengekiste* er nævnt 1589.[29] Den var ubrugelig 1665 og skulle udskiftes.[11]

Fig. 42-43. (†)Herskabsstolene topstykker med Brockenhuus von Løwenhielms malede våbener, 1700-tallet, (s. 4396). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – (†)*Tops of family pews with painted arms of Brockenhuus von Løwenhielm, 1700s.*

Fig. 44. Pengeblok, 1700-tallet (s. 4397). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Poor box, 1700s.*

Dørfløj, 1700-tallet(?). Indersiden er firedelt og plankerne er skråtstillede, så de danner en rombe. Originalt låsebeslag og dørgreb. I døren mellem våbenhus og tårn.

Orgel (jf. fig. 13 og 45), 1969, oprindelig med seks stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Udvidet med to stemmer 2006 af samme firma.[60] Disposition: Manual: Principal 8' (2006), Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Spidsfløjte 2', Oktav 1'. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8' (2006). Koppel M-P. Tegnet af Ebbe Lehn Petersen. Fremstår i delvis hvid bemaling. I tårnrummet. Spillebordet, med østvendt klaviatur, er anbragt nord for det centralt placerede orgelhus; pedalstemmens største piber er opstillet fritstående ved nord- og vestvæggene.

†*Orgel* (fig. 46), 1914,[61] oprindelig med fire stemmer, bygget af A. H. Busch & Sønner, København. O. 1944 udvidet til seks stemmer af Th. Frobenius & Co. Disposition før ombygningen: Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Dækfløjte 4'.[62] Disposition efter udvidelsen: Manual: Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Fløjte 4', Gemshorn 2', Mixtur III.[63] Mekanisk aktion, register-

Fig. 45. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Interior, looking west*.

kancel-vindlade. I kirkens vestende, med spillebord i orgelhusets nordre gavl.[64]

†*Pulpitur*, nævnt 1665.[11] Dets nærmere udseende og placering er ubekendt. Det blev formentlig nedtaget i 1800-tallet, sikkert i forbindelse med tilføjelsen af tværskibet i 1846 (s. 4382), eller senest i forbindelse med fornyelsen af stolestaderne 1885-87.

Salmenummertavler, 1900-tallets første halvdel. De enkle tavler er udført til hængenumre, måler 64×44 cm og er prydet af en gesims med æggestav. Lysegrå. De ældre †*salmenummertavler*, fra 1901, var til skydenumre.[50]

Mindetavle (fig. 47) over Hans Tausen, opsat af »Kirkens Eier, Præst og Sogneboere 1866«. Sandsten, 95×73 cm, med en central rundbuet niche, hvori der er hugget et relief af nedadvendte dødsfakler og derunder indsat en marmortavle med mindeordene hugget i forgyldt fraktur. Et vedbendrelief omkranser nichen, og forneden er et hvidmalet relief af en bonde ved ploven. Sidstnævnte henviser til Hans Tausens biografi og er formentlig inspireret af B. S. Ingemanns sang 'På Tave bondes Ager' (1843).

De tre *lysekroner* (jf. fig. 21), o. 1936, er udført af Knud Eibye med 2×6 s-svungne arme hængt i et facetteret balusterskaft med seks ens kugleled og hængekugle med stor knop. Ophængt i skibet.

Lampetter. I skibet er i 1900-tallets første halvdel opsat *lampetter* til tre lys udført i barokstil.[33] I koret er der 2012 opsat lampetter til seks lys fabrikeret af Birch & Svenning (model BS).[52] Samtidig fornyedes lampetterne i våbenhuset, idet de tidligere †*lampetter* af teaktræ til tre lys blev kasseret.

To nyere *kandelabre* (jf. Marslev s. 4390) af messing, 155 cm høje, til fem lys er opstillet i koret.

Fig. 46. †Orgel, bygget 1914 af A. H. Busch & Sønner (s. 4398). Foto Ebbe Lehn Petersen 1960. – †*Organ, built 1914 by A. H. Busch & Sons.*

Fig. 47. Mindetavle over Hans Tausen, 1866 (s. 4400). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tablet commemorating Hans Tausen, 1866.*

Kirkeskibet 'Eva' (fig. 48) er bygget 1919 af 'Illemoseskrædderen' Anders Madsen, men først anskaffet 1929. Det 105 cm lange og 100 cm høje skib er udført i modelbyggerens karakteristiske naive og temmelig eklektiske stil. Skroget har en firebladet skrue agter, der er to master, to skorstene, bro, og en matroslignende galionsfigur er lidt pudsigt monteret på den lodrette stævn. På dækket står en temmelig overdimensioneret matros. Det fremstår i en sort bemaling med rød køl og detaljer i hvidt. Det hang i kirken indtil 1950, hvorefter det blev sat på loftet. Restaureret 1991-99 af Ole Berg Rasmussen, Langeskov, og efterfølgende ophængt i tårnrummet, indtil det 2012 blev ophængt på sin nuværende plads under arkadebuen mellem skib og tværskib.

En gammel †*ligbåre* er omtalt i inventariet 1665.[11]

Et elektrisk *tårnur* blev leveret 2009 af Thubalka.[33] Dets urskive er udført i messing og opsat på tårnets sydside.

Klokken er støbt 1847 af M. P. Allerup, Odense, og bekostet af kirkeejer Johan Bülow Brocken-

Fig. 48. Kirkeskibet 'Eva', 1919, bygget af Anders Madsen, kaldet 'Illemoseskrædderen' (s. 4401). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Church ship 'Eva', 1919, built by Anders Madsen, called 'the Illemose Tailor'.*

huus von Løwenhielm. 78 cm i tværmål (jf. også †nr. 5). Om halsen løber en indskrift i reliefversaler: »Støbt af M. P. Allerup i Odense 1847. I. B. B. v. Løwenhielm«, der indrammes af to lister. Herover ser en rankebort. Ophængt i en slyngebom i tårnets klokkestokværk.

†*Klokker.* 1-2) Nævnt 1589 af biskop Jacob Madsen, som anførte, at der var en lille og en stor klokke i kirken, hvoraf sidstnævnte var revnet.[29] 1665 er kun nævnt en enkelt klokke, som ligeledes var revnet.[12]

3) O. 1771, skænket af kirkeejer, major Hans Eriksen Brockenhuus von Løwenhielm.[32] Den revnede 1816, men blev først o. 1822 sendt til omstøbning hos I. C. & H. Gamst, København,[65] men gik tilsyneladende til under en ildebrand i klokkestøberiet.[66]

4) Anskaffet o. 1826-28,[67] en lille klokke, der skal være anskaffet fra Løgismose herregårdskapel, og som målte 52 cm i diameter og var 40 cm høj.[24] Klokkens beskedne størrelse førte til, at det ved århundredets midte hed sig, at den var blevet båret op i kirketårnet af en karl, der kunne have den på ryggen.[68] Samtidig havde klokken en 'temmelig død klang', så end ikke de sognemænd, der boede nærmest kirken, hørte den, hvis det blæste blot en smule. Kirkeejeren blev derfor pålagt at anskaffe en ny klokke.

5) 1845, en klokke, der revnede kort efter anskaffelsen.[69] Den blev efterfølgende omstøbt til den nuværende klokke, men ikke uden sværdslag mellem menigheden og kirkeejeren, Hans Brockenhuus von Løwenhielm, der ikke havde ry for at tage bedst mulig vare på kirken.[70] Menigheden var utilfreds med, at kirkeejeren ikke havde ladet klokken omstøbe, mens kirken alligevel var under ombygning året forinden. Man opfattede det derfor som en skinmanøvre, der skulle vildlede kirkeinspektionen, at von Løwenhielm havde ladet klokken nedtage dagen før det årlige syn 1847, og man var derfor ikke umiddelbart indstillet på at lade den føre til Odense for at blive omstøbt.

Fig. 49. Gravsten nr. 1, over Knud Gipsen, 1624 (s. 4403). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 1, of Knud Gipsen, 1624.*

Fig. 50. Gravsten nr. 2, over Anders Laursen Smed, 1627 (s. 4404). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstones no. 2, of Anders Laursen Smed, 1627.*

GRAVMINDER

Kirken rummer ni gravsten, der bortset fra én alle stammer fra 1600-tallet. Blandt disse skiller Iver Andersens store gravsten (nr. 3) sig ud som et særlig ambitiøst og ganske velbevaret monument. Endvidere er en *mindefane over de soldater, der mistede livet under De Slesvigske Krige bevaret på Hans Tausen Centret.

Gravsten. 1) (Fig. 49), 1624, over Knvd Gipsen, Birkende, †26. maj 1621, lagt af »hans kiere hvstrv Dorte Knvdts og deris kiere børn«.

Rød kalksten, 113×53,5 cm. Skriftsten med personalia anført i versaler i det centrale felt. Skriftfeltet indrammes af renæssancekartoucher, og under det er hugget en cirkulær medaljon med et beslagværkslignende motiv. Nedfældet i gulvet i skibets østende.

2) (Fig. 50), 1627, over Anders Laversen Smed, †27. marts 1627.

Grå kalksten, 187×44 cm, med personalia i indhuggede versaler over et bomærke dannet af de sammenskrevne initialer, »AL«. Nedfældet i korets gulv.

3) (Fig. 51), 1632, over erlig oc welagt mand Iwer Andersen, †16□ den □, med hustru Anne Nielsdaater, †10. febr. 1632.

Grå sandsten, 192×137 cm. Personalia er anført med indhuggede versaler i et centralt skriftfelt, der indrammes af rulleværkskartoucher. Feltet står under en arkade båret af kannelerede pilastre med beslagværksornamenterede prydbælter.

Fig. 51. Gravsten nr. 3, over Iver Andersen og hustru Anne Nielsdatter, 1632 (s. 4404). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 3, of Iver Andersen and his wife, Anne Nielsdatter, 1632.*

Fig. 52. Gravsten nr. 5, over IAS, 1633 (s. 4406). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 5, of IAS, 1633.*

Over skriftfeltet er en fremstilling af Opstandelsen,[71] på buen er Joh. 11,25 citeret i versaler, og i sviklerne ses keruber.

Under skriftfeltet er to mindre tavler. De støttes af to putti, der sidder på hjørnemedaljonerne og hviler albuen på hhv. et kranium og et timeglas. I de to felter læses med indhugne versaler: »Gvd wende oc/ ende ald min/ elende til en/ sallig ende« og »Dend der Gwd/ frycter er riig oc/ wiis vdi dødtsens krig/ fanger hand stor pris«. Nederst på stenen er to skjolde, der adskilles af en kvast. Det ene rummer afdødes monogram, »IAS«, omgivet af de gentagne initialer, mens det andet rummer et Jesumonogram og initialerne »AND«.

Hjørnemedaljonerne rummer foroven til venstre en velsignelse akkompagneret af begravelsesordene »Af iorden est dv skabt Gen. 2« (1. Mos. 2,7), og i det øvre højre hjørne et kranie og ordene »Dv blifwer til iord igen Gen 3« (1. Mos. 3,19). Tilsvarende ses forneden en mand, der opstår af graven med ordene »Af iorden skalt dv opstaa Esa 26« (jf. Es. 26,19), og en krone med ordene »Da vil ieg gifve dig lifsens krvne Apo 2« (Åb. 2,10).[72] Stenen er stillet op ad våbenhusets vestvæg.

Opbygningen af stenen med en skrifttavle stillet under en arkade kendes i enkelte tilfælde fra 1500-tallets anden halvdel (jf. Dalum og Nørre Søby s. 2870 og 4057), men blev særligt populær i det tidlige 1600-tal (jf. gravsten i Bogense, s. 2192-93, Middelfart, s. 2354-55 og Assens, s. 2575). For så vidt kan den opfattes som en overgangsgruppe, der fastholder arkadeopbygningen fra 1500-tallets figursten, men indvarsler skriftens stigende betydning i 1600-tallets gravminder. Stenen er beslægtet med nr. 4, der formentlig kan tillægges samme stenhuggerværksted.

4) O. 1632/50, over ubekendt. Hvidlig kalksten, 126×56,5 cm. Skriftsten med indskrift i forsænkede versaler, der imidlertid er næsten fuldstændig bortslidt. Langs randen læses endnu dele af indskriften; foroven »Jeg wed am…« og for neden »her et… obyt«, som afbrydes i hjørnerne

Fig. 53. Gravsten nr. 6, over Knud Knudsen, 1639 (s. 4406). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 6, of Knud Knudsen, 1639.*

Fig. 54. Gravsten nr. 7, over ubekendt, o. 1640/50 (s. 4406). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 7, of unknown deceased, c. 1640/50.*

af medaljoner med de samme fire illustrationer og citater som gravsten nr. 3 (jf. ovf.). Mellem medaljonerne ses foroven et relief af en kerub og forneden af et bevinget timeglas. Stenen er lagt som dørtrin uden for våbenhuset, og for at den ikke skal være glat, er der til det formål hugget parallelle lodrette linjer hen over dens glatslidte midte. Udformningen af hjørnemedaljonerne indikerer, at stenen er udført af samme stenhuggerværksted som nr. 3.

5) (Fig. 52), 1633, over ubekendt, måske et barn af Iver Andersen (jf. nr. 3).

Grålig kalksten, 56,5×55 cm, med indhugget årstal »1633« og det sammenslyngede monogram »IAS«. Feltet indrammes af en spinkel indhugget linje; fra feltets hjørner udgår indhuggede franske liljer. Stenen bærer Iver Andersens monogram, og tages dens størrelse i betragtning, kan den meget vel være lagt over et af hans børn. Nedfældet i skibets gulv ud for de forreste stolestader.

6) (Fig. 53), 1639, over Knvd Knvdsøn, barnefødt i Birkende, †Kristi Himmelfartsdag (23. maj) 1639, 23 år gammel.

Kalksten, 103×57 cm. Skriftsten med personalia anført med forsænkede reliefversaler over ti linjer i den øvre del af midtfeltet og afsluttet med »Gvd gifve hannem med alle troe christene en gledelig opstandelse«. Nedenunder er yderligere en indskrift over seks linjer, der er stærkt nedslidt. Langs randen er Heb. 9,27 citeret i forsænkede reliefversaler, der afbrydes af medaljoner med evangelistsymboler med skriftbånd; foroven »S. Mathevs« og »S. Marcvs« og forneden »S. Ioan(n)es« og »S. Lvcas«. Mellem de to nedre medaljoner er hugget en medaljon med et Jesumonogram. Nedfældet i skibets gulv ud for 2. og 3. stolerække. Stenen stammer utvivlsomt fra samme værksted som nr. 7.

7) (Fig. 54), o. 1640/50, over ubekendt. En grålig kalksten, 79×50 cm, af samme type som nr. 5,

Fig. 55. Gravsten nr. 8, over ubekendt, fra 1600-tallet (s. 4407). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 8, of unknown deceased, 1600s.*

Fig. 56. Gravsten nr. 10, over ubekendt, fra 1700-tallet (s. 4407). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 10, of unknown deceased, 1700s.*

men med næsten helt bortslidte indskrifter. Hjørnernes evangelistsymboler svarer til ovennævntes, men indskriften under Markus' løve er fejlagtigt blevet opskærpet til »S. Lvchas«, hvis navn derfor optræder to gange. Nedfældet i skibets gulv ud for 11. stolerække.

8) (Fig. 55), 1600-tallet, over ubekendt. Rødlig kalksten, 79×50 cm. En næsten glatslidt sten med spor af hjørnemedaljoner omkring et rektangulært felt med en nu ulæselig indhugget versalindskrift. Nedfældet i skibets gulv ud for 5. og 6. stolerække.

9) 1600-tallet, over ubekendt. Blålig kalksten, 147×85 cm, med indhugget indskrift »PS/ 16 □. Beliggende på kirkegården øst for våbenhuset.

10) (Fig. 56), 1700-tallet, over ubekendt. Af rød kalksten, 51×52 cm. Den lille og næsten kvadratiske sten er helt glatslidt bortset fra spor af hjørnemedaljoner med hjulkors. Nedfældet i tårnrummets gulv ved indgangen fra våbenhuset.

★*Mindefane,* 1878, over de faldne soldater i De Slesvigske Krige 1848-50 og 1864. Fanen er skænket af Birkende Sogns Medaljeforening og blev restaureret i 1990'erne. Nu opsat i Hans Tausen Centret.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Odense Amt i almindelighed henvises til s. 52-54 og forkortelser vedr. Odense Amt s. 56-59.

Arkivalier. LAFyn. *Fyns bispearkiv:* Synsforretninger og andre indberetninger 1631-1702 (med uddrag af regnskab 1631-35), 1718-35 (*Bispeark*. Synsforretn.); Indberetninger om kirkeejere og patronatsret 1695-1786 (*Bispeark*. Kirkeejere); Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-81, 1882-98 (*Bispeark*. Synsforretn. over kirker og præstegårde); Bjerge Herreds breve 1553-1805 (*Bispeark*. Bjerge Hrd.s breve).

Provstearkiver: *Odense Amtsprovsti*: Korrespondance angående Bjerge og Åsum Herreder 1812-14, 1828-29, 1841-45 (*Provstiark*. Korresp.).

Pastoratsarkiv: Journal 1815-62, 1861-1922 (*Pastoratsark*. Journal); Enesteministerialbog 1705-1811 (*Pastoratsark*. Ministerialbog).

Menighedsrådsarkivet: Kirkeprotokol 1862-1936 (*Menighedsrådsark*. Kirkeprot.)

Kirkens arkiv. Synsprot 1864 ff (*Kirkens arkiv.* Synsprot).

NM. *Indberetninger*: Anonym, før 1900 (herskabsstole); Magnus-Petersen 1896 (altertavle); Magnus-Petersen 1900 (altertavle); Niels Termansen 1917 (altertavle); Niels Termansen 1918 (prædikestol); Ebbe Lehn Petersen 1961 (restaurering); Mogens Larsen 1961 (altertavle, prædikestol); Jens Johansen 1990 (altertavle, prædikestol).

Tegninger. NM. Erik Schiødte 1884 (plan og prospekt); Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1959 (plan og længdesnit); Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1963 (udgravningsplan).

Historisk indledning ved David Burmeister, bygningsbeskrivelse ved Martin Wangsgaard Jürgensen, inventar og gravminder ved David Burmeister, heraf dog orgler ved Ole Beuchert Olesen. Oversættelser ved James Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet august 2017.

[1] *DaStedn* 131.
[2] »Regnskabsbog over indtægten af landehjælpen«, *DaMag* 4, II, 1873, 50-51.
[3] Biskop Jacob Madsen anfører således Birkende under Bjerge Herreds kirker, jf. Jens Rasmussen og Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604,* Odense 1995, 140.
[4] *DaKirkelove*, I, 169 nr. 54 (23. nov. 1540).
[5] Jf. forrige note samt G. Strøm, »Efterretninger om præster siden reformationen i Marslev-Birkende, Kjølstrup, Agedrup og Munkebo«, *FySaml* 1871, V, 305 ff.
[6] *Strøm 1871* (note 5) 309. At sognepræsten skulle bo

i Odense, var imidlertid heller ingen ændring af den senmiddelalderlige praksis, eftersom også Knud Vernersen boede i købstaden.
[7] *Kronens Skøder* II (1648-88), 223 (16. marts 1665).
[8] Denne rettighed fik Hans Brockenhuus von Løwenhielm bekræftet med skøde 1719, jf. *Kronens Skøder* III, (1689-1719), 825 (30. okt. 1719).
[9] Ansøgningen om at udvide kirkegården er fra 1860, RA. *Kultusministeriet*. 1. kontorjournal 1860 M, og den stod færdig senest 1863, jf. *Kirkens Arkiv*. Synsprot.
[10] J. L. Rohmann, »Bidrag til Fyens Stifts Kirke- og geistlige Historie i det 17de Aarhundrede«, *Kirkehist-Saml*. II, 1857-59, 1, 240.
[11] LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn.
[12] *FySt bog 2005,* 182.
[13] Se også Rynkeby Kirke, s. 4416, der ligeledes har været en ganske lav kirkebygning.
[14] Tilsvarende brug af nicher kan ses i Seden (s. 3453) og Allerup (s. 3619) kirker.
[15] Lignende blændingsudsmykninger på vestgavlen kan findes eksempelvis i Korup Kirke (s. 2735) og Åsum Kirke (s. 3488).
[16] En lignende formsten ses eksempelvis anvendt som hvælvribber i Pårup Kirke (s. 2659) og Fraugde Kirke (s. 3523).
[17] Det kan ikke udelukkes, at der har siddet et vindue østligst i nordmuren, som forsvandt, da tværskibet blev opført (s. 4382).
[18] Et lignende fænomen kan eksempelvis også ses på nordsiden af Nørre Søby Kirke, hvor en vinduesåbning også skærer bloktandfrisen (s. 4026).

Fig. 57. Skitse af kirken i biskop Jacob Madsens visitatsbog. I LAFyn. Foto Mogens Vedsø 2011. – *Sketch of the church in bishop Jacob Madsen's journal of pastoral visitations 1588-1604.*

Fig. 58. Indgraveringer i alterdisken (s. 4390). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Engravings in altar paten.*

[19] Denne ornamentering af hvælvpillerne er et hyppigt træk på Nordfyn og genfindes f. eks. i Ubberud Kirke (s. 2768), mens man i Kullerup Kirke kan iagttage det arkitektoniske motivs samspil med en kalkmalet udsmykning (Vindinge Hrd.).
[20] Våbenhuset beskrives 1631 som værende uden gulvbelægning og loft, jf. LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn. Loftet blev udbedret 1885; LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn. over kirker og præstegårde.
[21] Noget kunne tyde på, at dette afsæt, der løber på alle tårenets fire sider, er en gesims. Hvis det er tilfældet, må det betyde, at tårnet i senmiddelalderen har været udstyret med et pyramidetag.
[22] LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn. over kirker og præstegårde.
[23] LAFyn. *Provstiark*. Korresp.
[24] NM. Projektbeskrivelse (istandsættelse og varmeanlæg) ved arkitekt Ebbe Lehn Petersen (Odense) 1961.
[25] NM. Projektbeskrivelse (våbenhus) ved Havsteen-Mikkelsens Tegnestue (Ærøskøbing) 2002.
[26] NM. Projektbeskrivelse (istandsættelse) ved arkitektfirmaet Birch & Svenning (Horsens) 2012.
[27] NM. Projektbeskrivelse (tagbeklædning) ved Lehn Petersens Tegnestue (Odense) 1989. Tårnets tag var allerede udskiftet 1985, jf. NM. Projektbeskrivelse (tagbeklædning) ved Lehn Petersens Tegnestue (Odense) 1984.
[28] *Rasmussen og Riising 1995* (note 3) 157-58.
[29] NM. Projektbeskrivelse (varmeanlæg) ved Lehn Petersens Tegnestue (Odense) 1988.
[30] *Rohmann 1857-59* (note 11) 245.
[31] *DaAtlas* VI, 570
[32] NM. *Korr.ark*.
[33] Alterklædets udseende nævnes ikke, men da det anskaffes samtidig med en †prædikestolsbeklædning

og en knæfaldspolstring af rødt fløjl, og samtidig med at messehagelens sølvgaloner blev erstattet af guldgaloner, er det sandsynligt, at også alterklædet har været af dette for perioden så typiske udseende.

[34] NM. Indb. ved Magnus-Petersen (1900).

[35] Samme forlæg er brugt i Gudhjemtavlen fra o. 1475 (*DK Bornholm* 442-44).

[36] NM. Indb. ved Jens Johansen (1990). Dateringen 1691 på predellaen henviser utvivlsomt til den omfattende ombygning af altertavlen samt til en senere istandsættelse. Det ældste årstal er imidlertid også interessant derved, at det under gennemgangen af kirken efter Bjørn Kaas' erhvervelse 1665 blev skønnet, at der var brug for 'en ny altertavle, som ej ringere kan bekostes end for 40 rdlr'. Ombygningen af den senmiddelalderlige altertavle i århundredets slutning tyder på, at denne udskiftning aldrig fandt sted. *Rohmann 1857-59* (note 11) 240.

[37] NM. Indb. ved Magnus-Petersen (1896).

[38] Eksempelvis med Hvidingtavlen fra o. 1475-1700 (*DK SJyll* 1143) eller Mariafiguren i Vålsetavlen fra o. 1475 (*DK Maribo* 1208-10).

[39] Magnus-Petersen og Niels Termansen er ikke helt enige om, hvor vidt skabet er oprindeligt eller sekundært. Det ville imidlertid være højst usædvanligt, hvis man under ombygningerne 1691 og 1771 skulle have valgt en skabsaltertavle frem for en arkitektonisk opbygget tavle i tidens stil. I det lys er det overvejende sandsynligt, at der er tale om det ombyggede senmiddelalderlige skab. Under alle omstændigheder er det ikke korrekt, når det i nyere tid er antaget, at skabet stammer fra Magnus-Petersens restauration 1899-1900, jf. eksempelvis Sidsel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler,* Nationalmuseet 2010, I, 102. Magnus-Petersens indberetninger og tegninger viser, at han tilpassede det gamle skab og udspartlede dets ældre bagklædninger; NM. Indb. ved Magnus-Petersen (1900) samt tegninger i Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

[40] NM. Indb. ved Niels Termansen (1917).

[41] I inventariet, Bjørn Kaas som ny kirkeejer lod udføre 31. juli 1665, oplyses det, at »Kalk og Disk er velb(yrdig) Bjørn Kaases", jf. *Rohmann 1857-59* (note 11) 245.

[42] Afskriften og dermed tydningen er usikker, da et enkelt bogstav er svært genkendeligt, og det ikke synes at være en gængs forkortelse.

[43] Ligesom for kalkens vedkommende viser regnskabet for 1665, at kirken manglede en disk, hvilket var udbedret ved synet 31. juli 1665 samme år. LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn. samt *Rohmann 1857-59* (note 11) 245.

[44] LAFyn. *Bispeark*. Alm. breve.

[45] At stagerne er anskaffet efter 1589 fremgår af, at biskop Jacob Madsen det år konstaterer, at kirken ingen lysestager ejer. *Rasmussen og Riising 1995* (note 3), 157-58.

[46] Ifølge skoleinspektør Erling Hansens dagbogsnotater fra 7. december 1936 (noter i NM).

[47] Ifølge skoleinspektør Erling Hansens dagbogsnotater fra 7. december 1936 (noter i NM). I sommeren 1936 besigtigede sognepræst Agnar Nielsen, sagfører Helge Boesen og skoleinspektør Erling Hansen fonten og fik lov til at hente den tilbage til kirken.

[48] Allerede 1926 overvejede man at genopstille fonten i Birkende Kirke, men man endte da med ikke at finde nogen grund dertil, jf. NM. *Korr.ark*.

[49] *Kirkens arkiv*. Synsprot.

[50] De fire relieffer er formentlig skåret efter samme forlæg, men varierer to og to i udformningen af de nedre blade i midten.

[51] NM. *Beretn.ark*.

[52] Til samme værksted kan rimeligvis også tillægges den beslægtede prædikestol i Brændekilde (s. 3032), hvis bærepille knytter den sammen med Tommerupstolen, og prædikestolene i Flødstrup (Svendborg Amt).

[53] NM. Indb. ved Niels Termansen (1918) og Mogens Larsen (1961).

[54] NM. Indb. ved Niels Termansen (1918) samt projektbeskrivelse (istandsættelse og varmeanlæg) ved arkitekt Ebbe Lehn Petersen (Odense) 1961.

Fig. 59. Altertavlen (s. 4387) før dens ombygning 1899-1900. 1:40. Målt og tegnet af Magnus-Petersen, 1896, i NM. – *Altarpiece before rebuilding 1899-1900.*

[55] *Rohmann 1857-59* (note 11) 240.
[56] NM. Indb. ved Jens Johansen (1990).
[57] NM. *Korr.ark.* og samlingen af Ebbe Lehn Petersens negativer.
[58] Jf. fotografier i NM. Antikvarisk-topografisk arkiv.
[59] Jf. NM. Indb. ved anonym (før 1900).
[60] Meddelt af orgelbyggeriet.
[61] Meddelt af orgelbygger Knud Smenge.
[62] Iflg. oplysninger i Th. Frobenius & Sønners arkiv. Registernavnet Dækfløjte anvendtes ikke af Buschfirmaet, så den anførte disposition er næppe den oprindelige.
[63] Optegnelse 1959 ved orgelbygger Knud Smenge, i Den Danske Orgelregistrant. Iflg. tilbudet fra Th. Frobenius & Co. skulle mixturstemme bygges med 2-4 kor. I forbindelse med udvidelsen flyttedes bælgtræderens plads til orgelhusets søndre gavl. (Th. Frobenius & Sønners arkiv).
[64] Lehn Petersens opmåling. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.
[65] LAFyn. *Provstiark.* Korresp. nævner, at klokken 1822 havde været i stykker i seks år. Det må derfor være forkert, når det i korrespondancen fra 1847 anslås, at klokken revnede allerede omkring 1812.
[66] LAFyn. *Provstiark.* Korresp. Oplysningerne om klokkens sidste tid er modstridende. 1822 nævnes det, at kirkeklokken har været ubrugelig i seks år, dvs. siden 1816. Fire år senere, i 1826, oplyses det, at klokken var sendt til København for at blive omstøbt hos Gamst og Søn, hvor den gik tabt, men også at dette allerede fandt sted 1814. Og i redegørelsen fra 1847 over de problematiske klokkeforhold under Hans Brockenhuus von Løwenhielms ejerskab af kirken fortoner forholdene sig yderligere. Nu mente man, at klokken allerede var nedtaget 1812, skulle være endt på Møn, samt at kirken havde været uden klokke i hen ved 11 år, indtil †nr. 4 blev anskaffet (som først kan være anskaffet i perioden 1826-28).
[67] LAFyn. *Provstiark.* Korresp. Klokken kan tidligst være anskaffet efter den forrige klokke 1826, jf. korrespondancen for dette år.
[68] LAFyn. *Provstiark.* Korresp. (oplyst 1847).
[69] Jf. LAFyn. *Provstiark.* Korresp. Her oplyses det 1845, at en ny 'stor' klokke var ophængt, men allerede 1847 at klokken er nedtaget, samt at den nye klokke ikke ville blive større end denne, medmindre sognemændene vil give noget til den.
[70] Hans Brockenhuus von Løwenhielm blev således truet med søgsmål 1845, fordi han nægtede at udbedre de mangler, kirkeinspektionen havde påpeget året forinden. Netop spørgsmålet om klokken må have været ømtåleligt for menigheden, eftersom kirken havde levet i årevis uden en klokke og siden med en, der var for lille. Og da en stor klokke endelig blev anskaffet 1845 (†nr. 5), var den af så dårlig kvalitet, at den revnede kort efter ophængningen. LAFyn. *Provstiark.* Korresp. (Oplyst 1847).
[71] Fremstillingens Kristusfigur findes også på to gravsten i Nyborg fra hhv. o. 1600 og o. 1650 (*DK Svendborg* 1118 og 1127).
[72] Verset, der nu lyder: »da vil jeg give dig livets sejrskrans«, oversattes førhen som citeret.

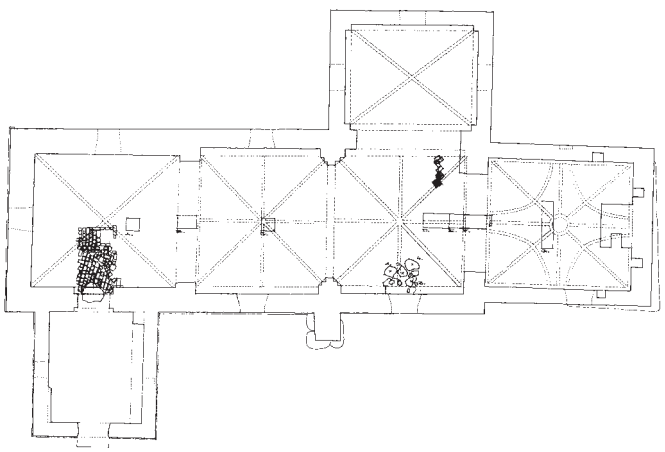

Fig. 60. Plan af kirken med angivelse af udaterede munkestens- og kampestensgulve samt gravsten. 1:300. Målt og tegnet af Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1963, i NM. – *Plan of church indicating undated brick and fieldstone floors; tombstones.*

Fig. 61. Indre set mod øst o. 1900. Postkort i NM. – *Interior, looking east.*

BIRKENDE CHURCH

The village is mentioned for the first time in 1397 (as "Birckinge"). The parish church was probably built in the same century, but seems to be mentioned first in documents preserved from 1524, when it contributed 10 marks to the national levy.

The parish was *annexed* to Marslev as early as the Middle Ages, although the clearest indication of this is from 1540, when a royal charter incorporated "the two churches of the Crown, Marsløf and Birckende" in the newly established Odense Greyfriars Hospital (cf. p. 70), which thenceforth was to have the church served by a curate. However, the change was only to come into force with the departure of the incumbent Knud Vernersen. In the end the benefice was laid in the hands of the bishop of Funen, while the revenues went to the Greyfriars Hospital.

Formally, though, Birkende was still owned by the Crown until 1665, when Bjørn Kaas of Vejrupgård acquired the church. In 1667 he sold the manor house with its lands to Hans Schrøder (von Løwenhielm), and the latter family owned the church until it passed into freehold in 1912.

Building. The church is a Gothic brick building consisting of chancel and nave, which has subsequently been given several additions. First a low tower was built in the west, then the church was heightened in connection with the building of vaults. The tower, which has close parallels to the tower in Marslev Church (p. 4322), was heightened again in the Late Middle Ages, and a porch was built in the south side before the Reformation. Finally, in 1846 a transept was built, popularly called the chapel, on the north side of the nave.

Furnishings. The oldest items of furnishing are the Gothic Communion table and the presumably contemporary granite basin of the font, which now stands on a renewed base from 1936. The altarpiece is from the last quarter of the 1400s, but its present appearance is due to a reconstruction in 1899-1900.

From the last decades of the 1500s comes the elegant pulpit, which because of its certain dating to 1579 stands centrally in this well known group of Funen Renaissance pulpits. The baptismal dish is one of the popular Nuremberg works and bears the date 1591, which is however not necessarily related to its acquisition by the church.

The sandstone font bears the date 1643 and is identical to Marslev's (p. 4339), while the altar plate is probably the set that the church owner Bjørn Kaas had the church use in 1665. The oldest altar jug is made of pewter and, like a door wing, the poor box and the two pew-end top pieces with von Løwenhielm's painted coat of arms, comes from the 1700s.

Worth mentioning among the other furnishings, which are mainly from the 1900s, are a church ship built by the 'Illemose Tailor' Anders Madsen in 1919, Ebbe Lehn Petersen's pews from 1963 and Alan Havsteen-Mikkelsen's altar rail from 1997, whose modern, geometrical expression together defined the church interior.

The colour scheme of the interior is typified partly by Magnus-Petersen's reconstruction of the altarpiece of 1899-1900, when the altarpiece was given its variegated paintwork, partly by the repainting of the pews in 2007 in light grey.

The oldest known repairs took place around 1665 in connection with the transition of the church to private ownership, while the Late Medieval altarpiece was rebuilt in 1691. The church owner Hans Eriksen Brockenhuus von Løwenhielm had the church repaired around 1771, while in more recent times it has been refurbished in 1963 under the supervision of the architect Ebbe Lehn-Petersen.

Sepulchral monuments. The church has nine tombstones, all but one of which come from the 1600s. Among these Iver Andersen and Anne Nielsdatter's large tombstone from 1632 (no. 3) stands out as a particularly ambitious and well preserved monument.